

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12:342.734(045)

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ДЕРЖАВИ

THE VALUE MEASUREMENT OF THE STATE

Бостан С.К.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету*

У статті схарактеризовано державу як ціннісну категорію, що являє собою певну систему аксіологічних значень, які відображають широкий спектр оцінок держави та показують її цінність в державно-організованому суспільстві.

Ключові слова: суспільство, держава, цінність, аксіосфера, аксіологічні значення, стійка держава, сильна держава.

В статье охарактеризовано государство как ценностная категория, представляющая собой определенную систему аксиологических значений, которые отражают широкий спектр оценок государства и показывают его ценность в государственно-организованном обществе.

Ключевые слова: общество, государство, ценность, аксиосфера, аксиологические значения, устойчивое государство, сильное государство.

In the article the characteristics of the state as the value category that is a specific axiological system of values that reflect a wide range of estimates of the state and show its value in state-organized society.

Key words: society, state, value, axiosphere, axiological notion, stand state strong state.

Постановка проблеми. Однією з актуальних проблем сучасного державознавства є проблема цінності держави. Зумовлена вона, зокрема, неоднозначним ставленням людей до цього соціального інституту, коли з одного боку, держава ототожнюється з країною, суспільством, народом або нацією, що призводить до перебільшення її ролі та недооцінки значення інших соціальних інститутів, а з іншого – наявним в суспільній думці, особливо в кризових ситуаціях, «водорозділом» між «вітчиною», «країною» і «державою», ступінь довіри до яких далеко не на користь держави, яка сприймається зазвичай як щось відокремлене від людей «не своє», чуже. Зрозуміти, чи дійсно держава є «чужеродним» або необхідним інститутом суспільства, можна, тільки визначивши ті її властивості, які вказують на можливість держави задовольнити потреби, інтереси, запити і бажання людей, іншими словами, показати її соціальну цінність.

Стан опрацювання. Проблема цінності держави викликала пізнавальний інтерес на усіх етапах історії державно-організованого суспільства. Не залишається вона поза увагою й сьогодні. Серед останніх досліджень, присвячених цій проблемі, варто, насамперед, відзначити праці Л. Мамута [1], в одній з яких він зазначав: «Для використання в державознавстві оптимальним, ймовірно, є трактування цінностей як явищ особливої реальності, що виникають та існують в результаті «зчеплення» певних властивостей предметів об'єктивної дійсності і спрямованих на них потреб, інтересів суб'єкта [2, с. 49]. Проблеми цінності держави (аксіосфери держави) висвітлені в роботах Ю. Оборотова, соціальної цінності держави – в дослідженнях правознавців Ю. Лободи, Б. Бляхмана, Е. Позднякова, представників інших професійних напрямів: Ф. Фукуями, В. Карасьова, В. Петрова, С. Селіванова, С. Сичова тощо. Віддаючи належне вищезазначеним та іншим дослідникам, слід сказати, що можливості для подальшого розроблення аксіологічних проблем держави цим не вичерпуються, навпаки, сучасна державна практика постійно «підкидає» новий матеріал для їх осмислення.

Мета статті. Оскільки комплексне дослідження держави як багатогранного соціального явища можливе в

різних вимірах (соціальному, політичному, економічному, правовому тощо), метою цієї статті є визначення тих властивостей держави, що відображають її ціннісний вимір.

Виклад основного матеріалу. Ціннісний (аксіологічний) вимір держави визначається за допомогою певної системи аксіологічних значень, які відображають широкий спектр оцінок держави. Перелік останніх є досить великим і перебуває в діапазоні від загальнооціночних до частковооціночних. Якщо загальнооціночні аксіологічні значення містять в собі оцінку держави в цілому, то частковооціночні характеризують окремі її сторони, зокрема, психологічні, естетичні, етичні, раціоналістичні тощо [1].

До першої групи таких значень – загальнооціночних, – які характеризують об'єкт загалом, належить, на нашу думку, так звана «абсолютна цінність» держави. Це питання завжди було дискусійним [3], але відповідь на нього, скоріше, є позитивною, ніж негативною, про що свідчать теоретичні здобутки таких видатних мислителів, як Аристотель, Цицерон, Г. Гроцій, Г. Гегель, котрі вбачали «абсолютну» соціальну цінність держави у тому, що вона, як визначений природою самої людини складний соціальний організм, покликана враховувати особисті інтереси людини, виробляти колективні інтереси різноманітного суспільства та забезпечити рівновагу між членами останнього через певний правовий порядок.

Оцінка держави за допомогою загальнооціночного поняття «благо» визначається, передусім, через призму її користі для людини. В цьому плані «благо» держави є певним конкретизованим проявом абсолютної цінності держави. Що дає, точніше, що має дати держава людині? Держава має надати безпеку, забезпечуючи її від всіляких посягань ззовні. Жоден народ, що усвідомлює себе народом, ніколи не вважав ціну цього блага занадто високою, адже коли цьому благу загрожує небезпека, народ, як правило, добровільно приносить для його порятунку незрівнянно більші жертви, ніж ті, які вимагає від нього держава.

Людина зобов'язана державі безпекою усередині, тобто відповідною організацією і порядком. І якими б ці організація і порядок не були недосконалими або навіть

несправедливими, вони у будь-якому випадку кращі за відсутність таких взагалі, кращі за анархію з її «війною усіх проти усіх». «Держава, – цитуючи В. Соловйова, зазначав М. Бердяєв, – існує не для створення на землі раю, а для того, щоб життя на ній не перетворилося на пекло» [4].

Для людей, які усвідомлюють позитивну цінність держави, вона представлялася і представляється публічно-владною асоціацією, членів якої об'єднує солідарна участь в її загальних справах. Таке уявлення йде з часів Аристотеля і Цицерона до наших днів. Зокрема, Г. Хайнеман (Президент ФРН 1969–1974 рр.) так сформулював своє бачення: «Держава – це ми усі і кожен з нас зокрема». І це було не випадково, адже як затятий супротивник Гітлера та активний учасник відродження післявоєнної Німеччини, він на практиці зрозумів справжню суть, на перший погляд, привабливої формули «Держава – це ми», яка була пристосована націонал-соціалізмом і сталінізмом до потреб тоталітарної держави. На відміну від ідеї асоціації держави з жорстко зцементованим політичним цілісним монолітом – «ми» (народом, етносом тощо), який відторгає особистісні начала, усереднює і уніфікує членів державно організованого суспільства, в основі ідеї Хайнемана («ми усі і кожен з нас зокрема»), – вільні і рівноправні громадяни держави. І не просто особи з юридичним статусом громадянина, що офіційно мають громадянство, а передусім люди, чия реальна політична поведінка відзначена високою пробою громадянськості. Так в сучасній демократично-правовій свідомості вербалізується позитивний образ держави [5].

Яскравим прикладом цього є висловлення американського юриста К. Бернхарда (Kenneth Bernhard) під час лекції студентам-юристам Запорізького національного університету 21.04.2016 р. Розкриваючи деякі державознавчі питання, Кеннет Бернхард зазначив, що наведена ним інформація про те, що в американських меріях «заробітну плату отримує лише мер, а інші працівники виконують свою роботу на волонтерських засадах» особливо обурило російських слухачів його лекцій, які запитували, чому люди погоджуються працювати безкоштовно та чому уряд це дозволяє. Здивування американського юриста такому підходу та його відповідь, що «держави – це і є люди, а в США поширена практика робити свій внесок на благо держави» [6], є додатковим підтвердженням вербалізації позитивного образу держави як «ми усі і кожен з нас зокрема».

Отже, держава – іманентна людині форма його суспільного буття, вище благо якого полягає в можливості підтримання соціальної рівноваги, з одного боку, між індивідуалізмом і приватним інтересом людини, а з іншого – загального інтересу соціальних спільнот («загальна справа народу» – Цицерон).

На протилегу образу «благої держави» як в суспільно-політичній літературі, так і свідомості людей існує також негативний образ у вигляді «не благої, поганої держави». Оцінки такого роду знаходяться в діапазоні від «абсолютного» (М. Штирнер, Ф. Ніцше, Е. Канетті, М. Бакунін) до «відносного зла» (Т. Пейн, В. фон Гумбольдт). Чому так? Тому що «благий, добрий» образ держави для переважної кількості країн нашого світу знаходиться поки ще в сфері належного, а у сфері реального позитивні її якості не «дотягують» до визначеного благого ідеалу. Тому досить часто ми маємо справу зі «злою, поганою» державою. Це пояснюється зокрема тим, що у практичній площині існує конкретна держава, яка відрізняється одна від іншої певною «своєю» визначальною ідеєю, «духом», потребами і інтересами, загалом особливостями історичного розвитку. Хоча людина у всі часи намагалася і тепер намагається будувати своє життя на раціональних началах, на основі розуму і логіки, проте увесь попередній історичний досвід свідчить про інше: пристрасті і афекти, симпатії і антипа-

тії, надії і побоювання за своє існування, так само як і за свою сім'ю, суспільство, етнічну або соціальну групу, державу, завжди переважали над розумом, логікою, істотно визначаючи рух історії. В результаті ми маємо як певний поетапний розвиток держави в цілому, так і її цінностей зокрема.

Перший етап – «архаїчна держава» ранньокласового суспільства – це держава як цінність «у собі». На цій стадії цінність держави виявляється, насамперед, на загальноцивілізаційному рівні, тобто на рівні забезпечення виживання всього суспільства, певного мінімального рівня соціальної культури та організації. Другий етап – держава соціально неоднорідного суспільства, де її цінність визначається «для себе». На цьому етапі вона забезпечує порядок з потребами виживання всього суспільства також і особливі інтереси певних домінуючих у суспільстві соціальних спільнот (класів, верств тощо), яким належить реальна влада у державі. Третій етап – держава високо розвинутого суспільства, де держава виступає як цінність «для інших». На цьому етапі вона створює умови для належного функціонування всієї сукупності соціальних систем і підсистем, гарантує формально рівні можливості для розвитку кожної окремої особи як самодостатньої цінності [7].

Суперечність природи людини накладає свій незгладимий відбиток на усе її буття і, відповідно, на створювані ним інститути і установи. Але нагадаємо, що саме їх виникнення було також зумовлено цією суперечністю. Якби людина керувалася у своїх діях тільки розумом, то її життя було б побудовано на чисто раціональних основах і наблизилося б впритул до певного ідеалу, про який мріяли філософи-ідеалісти усіх часів і народів; якщо, навпаки, вона керувалася б тільки інстинктами, то її буття було б організоване приблизно на тих же засадах, що і у бджолиного рою. Якщо держава далека від досконалості, то «зобов'язана вона, – слушно зазначає Е. Поздняков, – цією недосконалістю усій природі людини: вона має ту державу, яку здатна створити, – не більше і не менше. Вона не може обійтися без неї, але їй погано і в ній; вона, ціною життя свого захищає її, і вона же, не жаліючи того ж життя, руйнує її» [8, с. 33, 40].

З групи *частковооцінювальних* значень, які, в свою чергу, поділяються на три підгрупи: а) *сенсорні* оцінки (сенсорно-смакові і психологічні; психологічні, у свою чергу, на інтелектуальні та емоційні); б) *сублімовані* (естетичні і етичні); в) *раціоналістичні*, оптимальними для використання в державознавстві стверджував Л. Мамут, є саме останні, тобто раціоналістичні оцінки, за допомогою яких можна досить збалансовано розмірковувати про фактичний стан устрою і функціонування держави, про ціннісно-нейтральні характеристики інших її параметрів, ніж сенсорні та сублімовані, які відрізняються більш пристрасною оцінкою тих чи інших сторін держави [2, с. 53–54]. З наведеним не зовсім можна погодитись, адже, якщо сприймати державу як живий соціальний організм – «людину в ще більших масштабах» (Платон), то без аксіологічних значень першої та другої груп, на нашу думку, також не можна обійтись. Зокрема, для визначення «сублімованих» цінностей держави, можуть бути використані естетичні і етичні оцінки. Незважаючи на те, що за своїм змістом вони менше піддаються опису, тим не менш можливість визначення держави як «красивої, некрасивої» є не тільки на чуттєвому рівні. Для цього достатньо порівняти, наприклад, будь-яку розвинуту країну з «слабко розвинутою», одразу у вічі впадає різка естетична різниця між ними.

Також має право на існування така оцінка держави, як «гідна–негідна». Ця цінність визначається, насамперед, через ставлення держави до людини. Причому критерій забезпечення гідності особистості, зазначає Ю. Оборотов, є визначальним аргументом в аксіосфері сучасної держави – правової держави, де гідність особистості одержує яскраве вираження через все різноманіття здійснюваних

державою функцій і конкретних видів діяльності: з визнанням і юридичним закріпленням, гарантією і захистом, як цінності особистості, так її гідності; формуванням і закріпленням певного обсягу прав і свобод, що впливають із гідності особистості; визнанням і повагою прав та обов'язків у системі державних органів; дотриманням процедурних норм і режиму діяльності державних органів у забезпеченні гідності особистості [3, с. 46].

Спостерігаючи за сучасними державами, особливо у зв'язку із ситуацією, яка склалася навколо України, також «напрошуються» такі оцінки: «чесні–нечесні», коли деякі держави декларують офіційно одне, а роблять інше; «моральні–аморальні», коли «бити лежачого», «узяти чуже», «не дотримуватись домовленостей» тощо – у всі часи було аморально. Причому ці естетичні та етичні оцінки, хоча і є емоційно забарвленими, мають під собою конкретну фактологічну базу у сучасному світі.

Зрештою, звернемося до тієї підгрупи частково оціночних значень, які Л. Мамут вважає найбільш оптимальними для використання в державознавстві – *раціональних*. До них належать *утилітарні* («корисний–шкідливий», «сприятливий–несприятливий» тощо), *нормативні* («правильний–неправильний», «якісний–дефектний», «здоровий–хворий» тощо), *телеологічні* («доцільний–недоцільний», «вдалий–невдалий», «ефективний–неефективний» тощо).

В цьому переліку немає, але ми би визначили головною в цій підгрупі аксіологічну пару: «стійкий–нестійкий», де мова має йти про таку цінність держави, як «стійкість». Але стійкість як властивість, що відображає здатність когось або чогось до тривалого збереження своїх якостей, не піддаватися псуванню і руйнуванню, витримувати внутрішні і зовнішні впливи, протидіяти чомусь, – поняття багатозначне. У вигляді певної теоретичної конструкції воно відображає зміст як певних предметів (металів, порід, матеріалів тощо), так і явищ, насамперед, системних. Оскільки серед останніх є такі соціальні організми як суспільство і держава, то можна говорити про таку найважливішу властивість держави як «стійкість держави». Цій проблемі присвячена фундаментальна праця російських вчених В. Петрова та С. Селіванова: «Стойкість держави» [9], де ця властивість розкрита комплексно: на основі філософії, політології, системології, математики тощо. Ближче до характеристики цієї властивості як цінності підійшов Ю. Оборотов, котрий розкрив означену проблему аксіосфери держави в контексті «загальнотеоретичної юриспруденції» [3, с. 10].

Якщо філософські «подивитись» на цю властивість держави, то «стійкість» держави, по-перше, проявляється в таких світоглядних поняттях, як «незламність» та «сила духу» держави. В цьому розумінні незламність є інтегральною цінністю, що сполучає в свідомості та діяльності людини, певної соціальної групи або народу в цілому такі їх морально-етичні риси, котрі проявляються в здатності неухильно і твердо дотримуватися моральних переконань і принципів щодо своєї батьківщини, в умінні відстоювати справедливість, утверджувати загальнолюдські норми моралі та права, у певному «іммунитеті» до тих впливів, що можуть негативно вплинути на рівновагу в державі. Дух держави, як один із головних елементів механізму гомеостазису (рівноваги) держави, є унікальним, особливим різновидом свідомості великої біосоціальної спільноти, первісною основою формування якої завжди були і є глибоке і відчутне усвідомлення кожним з її членів своєї ментальної належності до свого соціального організму.

По-друге, стійкість проявляється в здатності держави підтримувати, за допомогою механізму «гомеостазису», у врівноваженому стані суспільну систему, яку вона уособлює. Держава, як і будь-яка інша організаційна система, по-різному реагує як на зовнішні дестабілізуючі впливи (природні катаклізми, торговельні війни, економічні санк-

ції тощо), так і внутрішні (міжнаціональні та міжконфесійні конфлікти, страйки, революції, реформи, сепаратизм, тероризм тощо). Закон гомеостазису встановлює умови існування доцільної єдності цілісності, стійкості складу і властивостей їх динамічної сталості. Стійкими є організації, здатні ефективно мобілізувати свої ресурси на підтримку рівноваги або цілеспрямованого руху при виникненні тих чи інших зовнішніх або внутрішніх впливів [3, с. 48].

По-третє, «стійкість держави» є комплексним поняттям, яке охоплює своїм змістом такі раціональні аксіологічні значення як «стабільний–нестабільний», «легітимний–нелегітимний», «ефективний–неефективний», «сильний–слабкий», тобто таких властивостей держави, що в певних ситуаціях набувають змісту цінностей останньої.

«Стабільність» як здатність системи функціонувати, не змінюючи змістовні властивості упродовж певного проміжку часу, повною мірою підходить до держави як різновиду соціальної системи. Стабільність – дуже важливий критерій стійкості і водночас цінності держави, яка надзвичайно позитивно сприймається народом. І це не випадково, адже, за деякими оцінками, більше двох мільярдів людей живуть у нестабільних державах, що балансують на межі економічної і політичної кризи. Крім того, нестабільні держави є загрозою не лише для себе, суміжних країн і регіонів, але і для довкілля, оскільки існує сильна кореляція між стійкістю останнього і стабільністю держави.

Нестабільність сучасних держав зумовила появу організацій, які переймаються проблемами неблагополуччя держав світу, визначаючи рівень їхньої небезпеки. Серед них «Фонд миру» (The Fund for Peace), котрий як своєрідну інформаційну «допомогу» урядам країн з 2005 р. розраховує і оприлюднює «Індекс нестабільності держав» (Failed States Index) – комплексний показник, який характеризує нездатність влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну і економічну ситуацію в 178 країн світу (найгірший показник – 1 місце, як правило, це Сомалі; найкращий – 178, зазвичай, це Норвегія або ж Фінляндія – С.Б.) [11].

Особливо відчутною нині для сучасної української держави є така цінність, як «стабільність», що впливає з наведених рейтингів: з країни, яка в 2013 і 2014 рр. знаходилася серед держав з рівнем стабільності вище за середній (низький рівень ризиків) – це 117 та 113 місце відповідно, в 2015 р. ми перейшли в розряд країн з рівнем стабільності нижче середнього (небезпечний рівень ризиків) – 84 місце. Той факт, що в 2016 р. цей індекс дещо покращився (85 місце), має нас мотивувати на вирішення проблем, які генерують нестабільність, а зрештою – підтримувати стійкість держави. Серед таких проблем: зовнішня агресія, економічна нестабільність, корупція, роздробленість політичних еліт і пов'язані з цим проблеми політичної конкуренції.

Другою за значимістю проблемою України вважається легітимність її публічної влади. «Легітимність», що виступає одним з критеріїв стійкості держави, водночас є також найважливішою цінністю держави, оскільки легітимною вважається в ній тільки така влада, яка походить від народу, приймається ним і тому має його (народу) добровільну згоду підкорятися прийнятим рішенням і політиці, яка проводиться. Саме факт сприймання державної влади справедливою і правомірною є свідченням ціннісного змісту легітимності для держави. Значно підраивають легітимність держави, відповідно, і її стійкість, наявність корупції, неефективність уряду, низький рівень демократії, тіньова економіка.

«Ефективність» як здатність виконувати відповідну роботу і досягати необхідного або бажаного результату з найменшою витратою часу і зусиль, поняття різноманітне

і найчастіше використовуються в економіці, але застосовується воно і стосовно держави, адже остання являє собою своєрідне «макропідприємство», метою функціонування якого є досягнення позитивного результату з найменшими зусиллями.

Бачення стабільної й ефективної держави традиційно корелює з таким поняттям як «сильна держава». Але не в такому розумінні, як це сприймається в повсякденній свідомості та деяких навчальних джерелах. «Сильна держава, – зазначено в одному з останніх, – це держава, що характеризується розгалуженими державними структурами, численною і могутньою бюрократією, яка прагне підпорядкувати державні інтереси власним інтересам еліти, <...> якщо держава може нав'язати свою волю (волю елітарного кола) усьому суспільству усупереч його істинним інтересам, то така держава є сильною» [12].

Держава, про яку йдеться вище, насправді є не сильною, а «силовою», а точніше: за формою силовою, а за суттю «слабкою», оскільки рано чи пізно через соціально-політичні і інші катаклізми (революції, перевороти, збройні конфлікти) зазнає краху. «Термін «слабкий», – зазначав Ф. Фукуяма, – характеризує безсилля держави, а не його масштаби; він означає недолік адміністративного потенціалу для нормального управління економікою, причина якого корениться в нелегітимності політичної системи загалом» [13, с. 56]. Справжня «сильна держава» – стійка, стабільна та ефективна держава, яка базується на конкурентній економіці, демократії, праві, легітимізованій суспільством публічній владі. Сильна влада, на перший погляд, має компенсувати слабкість держави, але парадокс у тому, що для того, аби держава була сильною, влада має бути менш сильною. Сильна держава підтримується силою суспільства, а не силовим примусом режиму. Якщо

суспільство сильніше, а держава слабша, демократія перетворюється на охлократію. Якщо держава сильніша, а суспільство слабкіше, то демократія перетворюється на автократію. В такій ситуації великою цінністю, як для держави, так і для суспільства стає віднайдіння рівноваги, «золотої середини» у цьому питанні, адже зроблений Ф. Фукуямою більше 10 років висновок про те, що «слабкість і руйнування держав служить джерелом багатьох найбільш серйозних світових проблем», залишається актуальним [14].

Висновки. Таким чином, держава як ціннісна категорія державознавства, є теоретичним відображенням ціннісно-сміслової форми спільного буття людей, яка знаходить свій прояв в широкому спектрі оцінок держави. Хоча в своїй сукупності вони характеризують державу позитивно, в реальному житті ставлення до неї є негативним. Це відбувається тому, що у нашій свідомості вона сприймається досі як «особлива, досить стійка політична одиниця, що представляє *відокремлену від населення організацію влади*». Але влада, варто пам'ятати, це тільки частина держави – той регулятор, який покликаний вирішувати спори, облаштовувати інфраструктуру і робити так, щоб «либідь, рак і щука тягнули воза в одну сторону» [15]. Інша частина держави – це «ми усі і кожен з нас зокрема». Адже саме громадяни зрештою будують, створюють і перетворюють. Без усвідомлення своєї причетності до цього процесу неможливо нормально рухатися, навіть при чудовій владі. Але щоб цілеспрямовано рухатися куди б то не було, необхідно, крім іншого, називати речі своїми іменами. Для початку варто переосмислити і впровадити в науковий, інформаційний та культурний простір правильне поняття держави, всебічне розроблення якого стає одним з актуальних та перспективних напрямів державознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мамут Л. Государство в ценностном измерении / Л. Мамут. – М.: НОРМА, 1998. – 48 с.
2. Мамут Л. Ценность как проблема науки о государстве / Л. Мамут // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6. – С. 45–55.
3. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрям сучасного правознавства / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 1. – С. 44–51.
4. Бердяев М. Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://krotov.info/library/02_b/berdyayev/1918_20_03.html
5. Мамут Л. Образ государства как алгоритм политического поведения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/mamut_algorithm/ch03_all.html
6. Усенко О. Американський юрист прочитав лекцію студентам ЗНУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=20567&lang=ukr&news_code=amerikanskij-yurist-prochitav-v-lektsiyu-studentam-znu
7. Лобода Ю. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. Лобода; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 20 с.
8. Поздняков Э. Философия государства и права / Э. Поздняков. – М., 2011. – 206 с.
9. Петров В. Устойчивость государства / В. Петров, С. Селиванов; [науч. ред. А. Селиванов]. – М.: Экономика, 2005. – 491 с.
10. Оборотов Ю. Содержание аксиосферы государства / Ю. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Одеса, 2008. – Вип. 40. – С. 223–231.
11. Fragile States Index 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fsi.fundforpeace.org/rankings-2016>
12. Поняття та ознаки держави. Сильна і слабка держава. Сучасна держава [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studopedia.ru/1_69194_ponyattya-ta-oznaki-derzhavi-silna-i-slabka-derzhava-suchasna-derzhava.html
13. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.
14. Карасьов В. «Сильна» держава: силова чи правова? / В. Карасьов // Дзеркало тижня. – 2010. – № 38. – 15 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/silna_derzhava_silova_chi_pravova.html
15. Сичов С. Государство: привычный вывих терминологии на постсоветском пространстве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odnako.org/blogs/gosudarstvo-privichny-vivih-terminologii-na-postsovetском-prostranstve/>